

עמית קמה וענת פירסט. על ההדרה: ייצוגים תקשורתיים של "אחרים".
תל אביב: רסלינג, 2015. 263 עמודים

טל מורס*

המושג "הדרה", שהשימוש בו בעברית הולך ורווח בשנים האחרונות, מתאר את דחיקתן של קבוצות מסוימות אל מחוץ למרחב הציבורי ואת הגבלת השתתפותן בתהליכים פוליטיים וחברתיים. טרוניות על הדרת נשים, לדוגמה, נשמעו כאשר הוגבלו תנועתן ונוכחותן של נשים במרחבים מסוימים או בפורומים של דיון וקבלת החלטות, אולם קולות נגד הדרת נשים נשמעו גם בנוגע להיעלמותן הסמלית מן המרחב הציבורי, שהתבטאה במחיקת הייצוגים שלהן ממודעות פרסום או תמונות בעיתונות. זאת משום שהמרחב הציבורי הופך בהדרגה להיות מרחב תקשורתי, כלומר כזה הנתון לתייחוס של אמצעי התקשורת. הזירה התקשורתית היא הזירה שבה מועלים נושאים לדיון ציבורי ובה מושמעים הקולות והטיעונים באשר לטובת הציבור. המרחב הציבורי התקשורתי הוא גם המרחב שבו אנחנו פוגשים את האחר. זהו המרחב שבו האחר מופיע מולנו כדמות הדומה לנו או שונה מאיתנו. אבל מיהו האחר (או האחרת) הניבט אלינו ממסכי הטלוויזיה או מעמודי העיתונים ואיך הוא מיוצג? ומיהו האחר שכלל אינו מיוצג וקולו אינו נשמע? ומה המשמעות של הצגתם של חברי קבוצות מסוימות באופן שבו הם מוצגים? ספרם של קמה ופירסט, *על ההדרה*, עונה על שאלות אלו כשהוא מתמקד בארבע קבוצות שחוו – ועודן חוות – הכחדה סמלית, כמותית ואיכותנית, מהמרחב הציבורי: נשים, לסביות והומואים, נכים וזקנים.

על פני הדברים, כותרת הספר – על ההדרה: ייצוגים תקשורתיים של "אחרים" – מכילה סתירה פנימית בין המושג "הדרה" למושג "ייצוגים תקשורתיים". ההדרה עוסקת בהיעדרות, במי שנפקד מקומו מן המרחב הציבורי, ואילו הייצוג עוסק במי שנוכח, במי שזוכה להיות מיוצג. את המתח הזה מפרקים המחברים באמצעות המושגים "הכחדה כמותית" ו"הכחדה איכותנית", ומסבירים כי לבד מן הדיכוי נוכח/נפקד יש לתת את הדעת גם לטיב הייצוג – כיצד מיוצג הנוכח וכיצד מובנית זהותו. שכן גם רידוד הייצוג והגבלתו על פי סטיגמות וסטריאוטיפים עשויים ליצור הכחדה סמלית של המיוצג באמצעות צמצום נוכחותו וכליאתה מתחת למעין תקרת זכוכית של ייצוגים, בגבולות מוגדרים מראש ובלתי ניתנים לערעור או לפריצה.

הספר מורכב משני שערים. השער הראשון כולל ארבעה פרקים העוסקים בחזקים וחלשים בתקשורת, כינון האחר, הבניה חברתית של המציאות וייצוג תקשורתי. שער זה פורס באופן סדור ומנומק את התשתית התיאורטית לדיון בכוחו המדיר של הייצוג. הספר פותח בסקירת תיאוריות של ייצוג ושל מרחב ציבורי ובאמצעותן מבסס את ההצדקות והחשיבות של העיסוק בייצוגים של אחרים במרחב הציבורי. בשפה בהירה וקולחת המחברים מציגים את הגישות התיאורטיות שמהן הם שואבים את המסגרת המושגית הנחוצה לדיון בשאלות אלו, ובהן תיאוריות פמיניסטיות, תיאוריות פוסטמודרניות ותיאוריות פוסט-קולוניאליסטיות. הדיון התיאורטי עוסק במנגנונים של כינון זהות והזרה ומתייחס לשאלות של כוח והגמוניה. נוסף על כך מובאת בו סקירה תמציתית אך מקיפה של מושגים בסמיוטיקה החיוניים להבנתה של תיאוריית הייצוג, ובעיקר לשאלות של הכחדה סמלית איכותנית.

* מרכז מינרבה לחקר בינתחומי של סוף החיים, אוניברסיטת תל אביב

השער השני כולל גם הוא ארבעה פרקים ומתמקד במחקרים אמפיריים שבחנו את ייצוגן בתקשורת של ארבע קבוצות שהמחברים מזהים כקבוצות מודרות – נשים, לסביות והומואים, נכים וזקנים. כל אחד מן הפרקים האלה מתמקד במאפיינים הייחודיים של כל קבוצה בנפרד ובשינויים באופני הייצוג שלה, כשהוא מתבסס על העושר (או הדלות) של הידע המחקרי בתחום. בפתח כל פרק מובאת סקירה תיאורטית תמציתית ונחוצה להבנה מעמיקה יותר של הסוגיות הייחודיות לכל קבוצה מיוצגת (או מודרת). כך לדוגמה, הפרק על ייצוגי נשים פותח בהסבר קצר על מטרות המאבק הפמיניסטי; הפרק על ייצוגי לסביות והומואים מניח את היסודות לדיון בשאלות כלליות של היחס ללסביות ולהומואים בחברה; הפרק על ייצוגי נכים מתחיל ברקע חשוב על ההבניה החברתית של הנכות; והפרק על ייצוגי זקנה וזקנים נותן מושג כללי על גילנות והיבטים חברתיים של הזקנה. בהמשך, כל פרק סוקר את פרקטיקות ההדרה המופעלות על כל אחת מן הקבוצות. למעשה, כל אחד מהפרקים בשער השני יכול לעמוד כיחידה בפני עצמה.

ארבע הקבוצות הנידונות בשער השני נבדלות זו מזו משמעותית הן מבחינת מנגנוני ההדרה המופעלים כלפיהן, הן מבחינת השינויים שחלו בייצוגיהן לאורך השנים והן מבחינת הידע המחקרי שנצבר על אודות הייצוגים של חברי הקבוצות האלו. בעוד שייצוגי הומואים ולסביות עברו כברת דרך משמעותית משלב ההכחדה הסמלית הכמותית (עידן ההעדר) ועד לשלב ההשתלבות, בלשון המחברים, קבוצות אחרות ממשיכות לסבול מהדרה כמותית ואיכותנית חריפה – נשים עדיין מוחפצות וסובלות מייצוג חסר, וזקנים ונכים מוצגים כיוצאי דופן וכשונים, אם הם בכלל מוצגים. השונות בין הקבוצות והיחס התקשורתי אליהן מאפשרים לעמוד על מגוון מנגנוני ההדרה ועל מגוון הדרכים להיאבק במנגנונים אלו ולפעול ליצירת שינוי חברתי.

אחרית הדבר של הספר מציגה את עיקרי הטענות שעלו בו, והמחברים מתייחסים גם להיבטים רפלקסיביים הנוגעים לכתבתו של ספר העוסק בהדרה. זהו דיון חשוב ונחוץ, המטפל ביעילות וברגישות במורכבויות של העיסוק בייצוגים תקשורתיים של "אחרים". עם זאת, הפרק אינו תחליף מספק לפרק דיון המאגד ומעמת את עושר המושגים התיאורטיים, הטענות והממצאים האמפיריים שנשזרו לאורכו של הספר. לטעמי, היה מקום לדיון נרחב יותר ביחסים בין הקבוצות וייצוגיהן ובתמורות שעברו.

ביקורת על ספר שכותרתו על ההדרה מזמינה את השאלה את מי מדייר הספר. המחברים נותנים דעתם לכך שהספר מתמקד בארבע קבוצות בלבד אף שרשימת "האחרים" בחברה (הישראלית) המודרים מן התקשורת או באמצעותה ארוכה הרבה יותר. הספר אינו עוסק בקבוצות מודרות דוגמת פלסטינים (אזרחי ישראל או תושבי השטחים הכבושים), מהגרים (יהודים ולא-יהודים), מזרחים, דתיים-לאומיים וחרדים. אפשר לטעון כי הדרתן של קבוצות אלו במרחב הציבורי הישראלי חריפה או משמעותית יותר מהדרתן של ארבע הקבוצות שנכללו בספר, אולם המחברים מנמקים את הבחירה לעסוק דווקא בקבוצות שנכללו בספר, בין היתר, בכך שאי אפשר לעסוק בכלל הקבוצות האלו בספר אחד, והקבוצות שנכללו בספר הן אלו שטרם זכו לטיפול מחקרי ראוי לטעמם. כך או כך, יש לקוות שיהיו מי שירימו את הכפפה ויבחנו את ההדרה של קבוצות נוספות בחברה הישראלית.

כמו כן, ניתן לומר כי הספר מדייר טכנולוגיות תקשורת מסוימות. עיקר העיסוק בספר הוא בייצוגים טלוויזיוניים, אף שהמחברים מביאים גם דוגמאות מתוך מחקרים שעסקו בעיתונות הכתובה או בקולנוע. המחברים מסבירים את ההתמקדות בטלוויזיה בכך ש"הייצוג הטלוויזיוני מהווה עדיין את לב המרחב הציבורי" (עמ' 9). אני מסכים עם טענה זו, אולם נדמה כי בשנת 2015

יש מקום להתייחס גם לאינטרנט. המדיום האינטרנטי כבר מבוסס דיו הן בעושר הייצוגים שהוא מציג, הן במקום המרכזי שהוא תופס במרחב הציבורי התקשורתי והן בידע המחקרי שנצבר על אודותיו. האינטרנט שינה וארגן מחדש את המושגים הקשורים בייצור הייצוג ובפיענוחו, ובכך שכלל את העיסוק בשאלות של כוח הגמוני והאפשרויות לשינוי חברתי.

לסיכום, על ההדרה הוא תוספת חשובה למדף הספרים העברי בתחומי מדעי החברה. זהו ספר ראשון מסוגו בעברית, כפי שמציינים המחברים, והוא משמש נקודת פתיחה טובה מאוד לעוסקים בשאלות של ייצוג והדרה. אף שהספר מתמקד בניתוח ייצוגים, המחברים ערים גם להיבטים הקשורים בייצור הייצוג ובהפצתו (תיאוריות של הפקה) וכן להיבטים הקשורים לפענוח הייצוג התקשורתי ולמגוון האפשרויות לקריאתו (תיאוריות של קהל והתקבלות). העושר התיאורטי ורוחב היריעה המחקרי הנסקרים בספר, לצד השפה הברורה והדוגמאות הרבות, הופכים את הספר לנגיש גם עבור מי שאינם משתייכים לתחום חקר התקשורת, ואני בטוח שגם חוקרים מתחומים משיקים ימצאו כי הוא שימושי ומאיר עיניים.